

Yashil

IQTISODIYOT va TARAQQIYOT

Ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, ommabop jurnal

9
2023

08.00.01 Iqtisodiyot nazariyasi
08.00.02 Makroiqtisodiyot
08.00.03 Sanoat iqtisodiyoti
08.00.04 Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti
08.00.05 Xizmat ko'rsatish tarmoqlari iqtisodiyoti
08.00.06 Ekonometrika va statistika
08.00.07 Moliya, pul muomalasi va kredit
08.00.08 Buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va audit
08.00.09 Jahon iqtisodiyoti

08.00.10 Demografiya. Mehnat iqtisodiyoti
08.00.11 Marketing
08.00.12 Mintaqaviy iqtisodiyot
08.00.13 Menejment
08.00.14 Iqtisodiyotda axborot tizimlari va texnologiyalari
08.00.15 Tadbirkorlik va kichik biznes iqtisodiyoti
08.00.16 Raqamli iqtisodiyot va xalqaro raqamli integratsiya
08.00.17 Turizm va mehmonxona faoliyati

74-91 xalqaro daraja
ISSN: 2992-8982

Yashil

IQTISODIYOT va TARAQQIYOT

Ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, ommabop jurnal

Bosh muharrir:

Sharipov Qo'ng'irotboy Avezimbetovich

Elektron nashr. 464 sahifa, 30-sentyabr, 2023-yil.

Bosh muharrir o'rinbosari:

Karimov Norboy G'aniyevich

Muharrir:

Qurbonov Sherzod Ismatillayevich

Tahrir hay'ati:

Rae Kvon Chung, Janubiy Korea, TDIU faxriy professori, "Nobel" mukofoti laureati

Salimov Oqil Umrzoqovich, O'zbekiston fanlar akademiyasi akademigi

Abduraxmanov Kalandar Xodjayevich, O'zbekiston fanlar akademiyasi akademigi

Osman Mesten, Turkiya parlamenti a'zosi, Turkiya – O'zbekiston do'stlik jamiyati rahbari

Toshkulov Abduqodir Hamidovich, i.f.d., prof., O'zbekiston Respublikasi Prezidentining yoshlar, fan, ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat va sport masalalari bo'yicha maslahatchisi o'rinbosari

Buzrukxonov Sarvarxon Munavvarxonovich, i.f.d., O'zR Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vaziri o'rinbosari

Sharipov Qo'ng'irotboy Avazimbetovich, t.f.d., prof., TDIU rektori

Oblamuradov Narzulla Naimovich, i.f.n., dots., O'zR Tabiat resurslari vaziri o'rinbosari

Djumaniyazov Maqsud Allanazarovich, Qoraqalpog'iston Respublikasi Tabiat resurslari qo'mitasi raisi

Axmedov Durbek Kudratillayevich, i.f.d., prof., O'zR Oliy Majlisi qonunchilik palatasi deputati

Utayev Uktam Choriyevich, O'zR Bosh prokuraturasi boshqarma boshlig'i o'rinbosari

Ochilov Farxod, O'zR Bosh prokuraturasi iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti bo'limi boshlig'i

Eshov Mansur Po'latovich, i.f.d., prof., TDIU Akademik faoliyat bo'yicha prorektori

Xudoyqulov Sadirdin Karimovich, i.f.d., prof., TDIU YoMMMIB birinchi prorektori

Abduraxmanova Gulnora Kalandarovna, i.f.d., prof., TDIU Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektori

Kalonov Muxiddin Baxritdinovich, i.f.d., prof., "O'IRIAM" ilmiy tadqiqot markazi direktori – prorektor

Yuldashev Maqsud Abdullayevich, p.f.d., prof., TDIU Moliya-iqtisod ishlari bo'yicha prorektori

Karimov Norboy G'aniyevich, i.f.d., prof., TDIU huzuridagi PKQTMO tarmoq markazi direktori

Hakimov Nazar Hakimovich, f.f.d. TDIU profesor

Yuldashev Mutallib Ibragimovich, i.f.d., TMI professori

Samadov Asqarjon Nishonovich, i.f.n., TDIU Marketing kafedrası professori

Slizovskiy Dimitriy Yegorovich, t.f.d., Rossiya xalqlar do'stligi universiteti professori

Mustafakulov Sherzod Igamberdiyevich, i.f.d., prof., Xalqaro "Nordik" universiteti rektori

Aliyev Bekdavlát Aliyevich, f.f.d., TDIU professori

Po'latov Baxtiyor Alimovich, t.f.d., prof., Atrof-muhit va tabiatni muhofaza qilish texnologiyalari ilmiy-tadqiqot instituti

Axmedov Javohir Jamolovich, i.f.f.d., "El-yurt umidi" jamg'armasi ijrochi direktori o'rinbosari

Isakov Janabay Yakubbayevich, i.f.d., TDIU professori

Toxirov Jaloliddin Ochil o'g'li, t.f.f.d., Toshkent arxitektura-qurilish universiteti katta o'qituvchisi

Kamilova Iroda Xusniddinovna, i.f.f.d., TDIU dotsenti

Nosirova Nargiza Jamoliddin qizi, i.f.f.d., TDIU dotsenti

Sevil Piriyeva Karaman, PhD, Turkiya Anqara universiteti doktoranti

Yaxshiboyeva Laylo Abdisattorovna, TDIU katta o'qituvchisi

Rustamov Ilhomiddin, f.f.n., Farg'ona davlat universiteti dotsenti

Mirzaliyev Sanjar Maxamatjon o'g'li, TDIU Ilmiy tadqiqotlar va

innovatsiyalar departamenti rahbari

Babayeva Zuhra Yuldashevna, TDIU huzuridagi Pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq Markazi xorijiy hamkorlik bo'yicha mutaxassis

Ekspertlar kengashi:

Hakimov Ziyodulla Ahmadovich, i.f.d, TDIU dotsenti

Tuxtabayev Jamshid Sharafetdinovich, i.f.f.d, TDIU dotsenti

Imomqulov To'liq Burxonovich, i.f.f.d, TDIU dotsenti

Muassis: "Ma'rifat-print-media" MChJ

Hamkorlarimiz: Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti,
O'zR Tabiat resurslari vazirligi,
O'zR Bosh prokuraturasi huzuridagi IJQK departamenti.

Jurnalning ilmiyligi:

"Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot"
jurnali

O'zbekiston Respublikasi
Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar
vazirligi huzuridagi Oliy
attestatsiya komissiyasi
rayosatining
2023-yil 1-apreldagi 336/3-
sonli qarori bilan ro'yxatdan
o'tkazilgan.

MUNDARIJA

Ichki turizmni rivojlanlantirishda davlatning o'rne.....	7
Dehqonov Burxon Rustamovich , tayanch doktorant	
Qishloq xo'jaligida sug'orish tizimlari boshqaruvini rivojlantirish yo'llari	11
Mirjamilova Hulkar Nurali qizi , assistent	
Yangi O'zbekiston sharoitida o'simliklar karantini tizimi faoliyatini takomillashtirish va iqtisodiy samaradorligini oshirish	15
Alimov Murodkosim Achilovich , mustaqil izlanuvchi	
"Yashil iqtisodiyot" da energetika sohasini investitsion holatining statistik tahlili	20
Umarov Faxriddin Umar o'g'li , katta o'qituvchi	
Yoqilg'i-energetika korxonalari moliyaviy barqarorligini ta'minlashda investitsion faoliyatning ahamiyati	26
Ergashev Muhibbek Aslam o'g'li , mustaqil izlanuvchi	
Tog'li hududlarda turizm biznesining rivojlanishi	31
Abdovakil Alimov Komil o'g'li , tayanch doktorant	
Ta'lim turizmining nazariy asoslari va O'zbekistondagi tendensiyalari.....	38
Maxmudova Nodira O'ktamovna , tayanch doktorant	
Turizmga innovatsion texnologiyalarni joriy qilish shart sharoitlari	43
Po'latov Ma'murjon Murodjon o'g'li , tayanch doktorant	
Mintaqaviy investitsion loyihalarning jozibadorligi tahlillari masalalari	46
Davlyatshayev Akmal Ashurmamatovich , dotsent, i. f. n.	
Yashil iqtisodiyotning tijorat banklaridagi ahamiyati va ularning raqamlashuvi	51
Maxmudova Muxlisa Qodirjon qizi , dotsent, PhD	
Turizmni rivojlantirishda "Tourism 4.0" konsepsiyasini joriy etish masalalari	57
Yuldasheva Dilnoza Ulug'bekovna , mustaqil tadqiqotchi	
Davlat tomonidan qishloq xo'jaligini moliyaviy qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish	62
Ollokulova Feruza Mansurovna , PhD; Jabborov Jahongir Abdovohid o'g'li , magistrant	
Перспективные направления "Зелёной химии" для Республики Узбекистан.....	66
Султанходжаев Бахтиёр Забихуллович	
O'zbekistonda transport va logistika sohasini rivojlantirish strategiyasi	73
Usmonov Botir , magistr	
Hududlarda investitsion faollikni oshirishga qaratilgan mexanizmni takomillashtirish	78
Sunatullayeva Shaxnoza Xurshid qizi , tayanch doktorant	
Qurilish tarmoqlarida boshqaruv faoliyatining iqtisodiy ko'rsatkichlari tahlili.....	82
Mirsodiqov Abdulla Tursunaliyevich , PhD	
Connection between interest rate on loans, cash flow and turnover of funds	87
Sharbat Abdullaeva , Professor; Sardor Abdullaev , the applicant	
Econometric Analysis of the Impact of IPO on the Market Capitalization of Companies	92
Shakhzod Saydullaev , PhD.	
Davlat xaridlarini takomillashtirishda byudjet mablag'laridan samarali foydalanishning mohiyati va zarurligi	101
Raximjonov Kamronbek Ilxomjon o'g'li , mustaqil tadqiqotchi	
O'zbekistonda to'lov tizimining raqamli transformatsiyasining o'ziga xos xususiyatlari.....	105
Otamurodov Shavkat Nusratillayevich , i. f. d. (DSc); Eshqulova Nasiba Normo'minovna , o'qituvchi	
Tijorat banki xizmatlarida ta'lim kreditining o'rne va uni takomillashtirish masalalari.....	110
Eldor Uskanov , mustaqil tadqiqotchi	
Korxonaning strategik boshqaruvini takomillashtirish	114
Maxmudov Nosir Maxmudovich , professor; Elmurodov Faxriddin Farxodovich , magistratura tinglovchisi	

Respublikada kichik biznesni moliya-kredit mexanizmlari orqali qo'llab-quvvatlash masalalari.....	120
Ergashev Otamurod Toshtemirovich, PhD	
Mulk iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda muammo va yechimlar.....	125
Ermatov Musojalil Komilovich, kafedra dotsenti v. b.; Abdunazarov Oybek Abdumutalibovich, katta o'qituvchi	
Using intelligent and decision support systems for developing University Curriculum: semi-automated need analysis approach.....	132
Abduraxmanov Zafar Batirovich; Ikromov Sayidolim Ismoilovich	
Challenges of Developing a Competitive Environment in the Context of Economic Liberalization.....	138
Akobiroya Nodira Najmiddin qizi, asisstant	
Topical Issues of the Development of Recreational-Tourist and Military-Recreational Activities.....	141
Alimova Guzal Alisherovna, PhD in economics, docent	
Kreditlash jarayonlarida xulq-atvor iqtisodiyoti omilini joriy etish istiqbollari.....	146
Jo'rayeva Sevara Zakirovna, mustaqil izlanuvchi (PhD)	
Portfelli xorijiy investitsiyalarning milliy iqtisodiyotni rivojlantirishdagi roli	152
Kamilova Iroda Xusniddinovna, PhD	
Exploring the Ethical Dimensions of Artificial Intelligence in Advancing Human Rights and Sustainability	156
Matkarimova Gulchekhra Abdusamatovna, Professor	
Tijorat banklarida muammoli kreditlar bilan ishlashning nazariy asoslari.....	163
Maxmudov Rahimjon Xamid o'g'li, mustaqil izlanuvchi	
Barqaror iqtisodiy o'sishga yalpi talab va yalpi taklif omillarining ta'siri.....	170
Nabiyev Ulug'bek Mirodiljon o'g'li, tayanch doktorant	
The potential advantages of implementing the Total Quality Education Management (TQEM) concept	175
Otakulov Makhamadjon, PhD	
Kichik yashil biznesni yanada rivojlanitirish imkoniyatlari.....	181
Raximova Kizlarxon Ne'matjon qizi	
Jamg'armalar investitsiyalar manbasi sifatida.....	185
Sadikova Ra'no Abdullayevna, i. f. n., dots.	
Davlat moliyasining moddiy asosini oshirish orqali iqtisodiy o'sishga erishish	188
Shamsiyev Shuxrat Sayfutdin o'g'li, mustaqil izlanuvchi	
Aholi turmush darajasini oshirishda ijtimoiy himoyaning o'rni	191
Sherjonov Sherjon Alijan o'g'li, mustaqil izlanuvchi	
Xo'jalik yurituvchi subyektlar to'lov qobiliyatini aniqlashning nazariy-uslubiy masalalari.....	196
Adashaliyev Baxtiyorjon Valisher o'g'li, dekan o'rinbosari	
Kichik sanoat zonalari faoliyatini samarali boshqarish tamoyillari	203
Shodmonqulov Kamoliddin Murodillayevich, dotsent; Adilbekov Allayar Anvarbekovich, magistrant	
Aholini ijtimoiy himoya qilishda pensiya va ijtimoiy nafaqalarning o'rni.....	206
Aliyev Ma'ruf Komiljon o'g'li, mustaqil izlanuvchisi	
Использование методов управления для повышения эффективности производства на предприятиях.....	212
Алиева Надирахон Абдумаликовна, PhD. доц.; Тлеумуратова Мадинабону Дилмурат кизи, ст. 3-курса	
Korxonalar moliyaviy barqarorligini ta'minlash mexanizmini takomillashtirish.....	217
Z. G. Allaberganov, kafedra dotsenti	
Davlat fiskal (byudjet-soliq) siyosatining aholi bandligiga ta'siri va uni takomillashtirish.....	222
Asatullayev Xurshid Sunatullayevich, i. f. n., professor	
O'zbekistonda iqtisodiyot tarmoqlariga raqamli iqtisodiyotni shakllantirish omillari.....	228
Axmedova Yulduz Sunatullayevna, kafedra o'qituvchisi	
Moliyaviy risklarni baholash usullari, boshqaruvdagi yondashuvlari	232
Baymuratova Gulirayxon Tursunbayevna, kafedra dotsenti	

Sug'urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlashda biznes jarayonlarini boshqarish	236
Baxriyev Dilshod Rizvonkulovich , mustaqil izlanuvchi	
Tijorat banklarida investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning ekonometrik modellashtrish ko'rsatkichlari	242
Berdiyev Akram O'ktamovich , mustaqil izlanuvchi	
Innovatsion muhitni shakllanishi va rivojlanishida investitsiyaning zarurligi	253
Bobobekov Ergash Abdumalikovich	
Meva-sabzavotchilik klasterlarida yashil moliyalashtirishning nazariy asoslari va xususiyatlari	258
Botirov Erkinjon Xayitovich , kafedra dotsenti	
O'zbekiston Respublikasida xorijiy investitsiyalarni jalb etish orqali investitsion salohiyatni oshirish	263
G'aybullayev Odil Baxtiyarovich , kafedra dotsenti v. b.	
Tadbirkorlik subyektlarining innovatsion loyihalarini moliyalashtirishni qo'llab-quvvatlash mexanizmini takomillashtirish	269
Jubanova Bayramgul Aymuratovna , PhD	
Soliq ma'muriyatchiligi va uni raqamlashtirishni ekspert baholash yo'llari	272
Ibragimov Boburshoh Bohodir o'g'li , i. f. d. (PhD), doktorant (DSc)	
Xalqaro standartlarga muvofiq buxgalteriya outsorserlari tomonidan moliyaviy hisobotlarni transformatsiya qilishni takomillashtirish	278
Islomov Alisher Baxtiyor o'g'li , mustaqil izlanuvchi	
O'zbekistonda moliyaviy hisob va hisobotni MHXSlariga transformatsiya qilishda asosiy vositalar hisobini tashkil etish masalalari	284
Qurbonova Shaxrinnoz , tayanch doktorant	
Yerlarning degradatsiyaga uchrashi va oldini olish bo'yicha chora-tadbirlar	288
Mamanazarova Nasiba Jo'rayevna , kafedra doktoranti	
Davlat sektorida ichki auditni tashkil etish xususiyatlari	292
Mamirjon Jaloliddinov , mustaqil izlanuvchi	
Финансирование акционерных общества через рынок капитала	297
Муминов Шохжахон Суюнович , ассистент кафедры	
Необходимость развития предпринимательской и страховой деятельности риски на рынке Узбекистана	302
Муютдинов Махмуд Жалелович , независимый исследователь	
Инвестиционная привлекательность как фактор экономического развития страны	307
Назарова Гузал Баходировна	
Tijorat banklarida kreditlash jarayonlarini takomillashtirish masalalari	312
Nozima Abdullayeva , mustaqil tadqiqotchi	
Tijorat banklarining xizmatlar sohasini kreditlash amaliyotiga ta'sir etuvchi omillarning ekonometrik tahlili	316
Nurmuxammedov Abdijabbar Yunusovich , kafedra dotsenti v. b.	
Современное решение, которое положительно влияет на логистические услуги и резко снижает смертность на перекрестках	326
Тажимуратов Умид Рузматович , Бахриев Иброхим Исометдинович, кандидат медицинских наук, доцент; Жуманиёзов Эркин Худойбергенович, кандидат медицинских наук, доцент; Тажимуратов Рузмат Отажанович, кандидат медицинских наук, Тажимуратов Абдусами Умид угли, ученик 10 класса	
O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarida dividend siyosati va tendensiyalari tahlili	333
Temirov Abdulaziz Alimjanovich , kafedra dotsenti, i. f. n.	
Современное состояние инвестиционного потенциала Республики Узбекистан	339
Топилдиев Соҳибжон Раҳимжонович , DSc; Одилова Дилноза Барнаевна , PhD	
Portfelli xorijiy investitsiyalarni milliy iqtisodiyotni rivojlantirishdagi roli	345
Tosheva Ziroat Aliqul qizi	

Kichik biznes subyektlarida raqamli texnologiyalardan foydalanishning ilmiy-nazariy jihatlarlari	349
To'rayeva Nafisa Odilovna , mustaqil izlanuvchi	
О достижениях Узбекистана в реализации национальных целей и задач устойчивого развития.....	355
Турсун Мухитович Ахмедов , и. ф. д., проф.; Гавхар Рустамовна Хидирова , докторант, и. ф. ф. д., доц.	
Влияние корпоративного управления в зеленой экономике	359
Уринов Бобур Насиллоевич , заведующий кафедрой	
Ko'chmas mulkni soliqqa tortishning o'ziga xos xususiyatlari.....	366
Fayziyev Farrux Abdullaxojayevich , kafedra dotsenti	
Transport tizimi iqtisodiy rivojlantirish yo'nalishlari.....	374
Fayzullayev Javlonbek Sultonovich , DSc.	
Oliy ta'lim muassasalarida byudjet mablag'laridan samarali foydalanishning ayrim fundamental masalalari	382
Xayriddinov Sh. B. , mustaqil izlanuvchi	
Xalqaro raqamli valyuta bozorini rivojlantirish istiqbollari	385
Xolov Nabijon Qaxramonovich , PhD.	
Nodavlat notijorat tashkilotlarning rivojlanishi va hozirgi shart-sharoitlari	391
Xusanov Otabek Nishonovich , PhD, mustaqil izlanuvchi	
Banklarining aktivlarini daromadliligini oshirish yo'llari.....	396
Elbusinova Umida Xamidullayevna , kafedra dotsenti	
Особенности методики проведения аудита затрат на производство.....	401
Хилола Икрамова Ровшан кизи , базовый докторант	
Ta'lim islohotlarining ma'naviyatdagi o'rni	407
Bekdavlat Aliyev	
O'zbekistonda tijorat banklari emission operatsiyalarining dolzarb masalalari	412
O'ktamova Nozima Narzulla qizi , kafedra dotsenti	
Moliyaviy barqarorligi tushunchasining konseptual mohiyati, turlari va asosiy tavsiflari.....	416
Eshquvatov Aziz Baxtiyorovich , mustaqil izlanuvchi	
XX asr jadid ma'rifatparvarlari Abdurahmon Toshkandiy va Abdulla Avloniy axloqiy konsepsiyalaridagi umumiylik va xususiylik.....	420
Abrorxon Asatulloev Asatulloevich , falsafa fanlari doktori (PhD)	
Yer resurslaridan foydalanishning iqtisodiy va huquqiy asoslari.....	424
Abdurahmanova Muqaddas Toxtasinovna	
Стратегии привлечения иностранных инвестиций для содействия устойчивому экономическому росту в Республике Узбекистан с акцентом на инициативы зеленого развития	431
Нилуфар Зикируллаева Дилмуродовна , аспирант	
Bank tizimi barqarorligini oshirishda kredit risklarining ahamiyati va ularni kamaytirish yo'llari	440
Xolmamatov Farhodjon Kubayevich , iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori, professor	
Baholash faoliyatini rivojlantirish yo'nalishlari va uning huquqiy asoslari	446
Bobirjon Aktamov , mustaqil tadqiqotchi	
Suv resurslaridan foydalanishni iqtisodiy boshqarish samaradorligini kompleks baholash uslubiyoti.....	454
Axmedov Sayfullo Normatovich , t. f. n., mustaqil tadqiqotchi	
Oliy ta'lim muassasalarida ilmiy-tadqiqot faoliyatini boshqarishni takomillashtirish metodologiyasini ishlab chiqish.....	459
Mirzaliyev Sanjar Maxamatjon o'g'li	

AHOLINI IJTIMOIIY HIMOYA QILISHDA PENSIYA VA IJTIMOIIY NAFAQALARNING O'RNI

Aliyev Ma'ruf Komiljon o'g'li

O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada ijtimoiy ta'minot tizimi islohotlarining aholi umr ko'rish darajasi uzayishi ta'siriga oid savollar, tizimlar barqarorligi, nafaqalar, avlodlar birdamligi, pensiyadagi tenglik kabi vazifalar uyg'unlashuvi murakkabligi ko'rib chiqilgan. Keksalar uchun tibbiy xizmatlarga, ayniqsa, uzoq muddatli muolajalarga sarf xarajatlarning oshib borishi, davlatning yordamisiz mazkur xarajatlarni qoplash imkoni pasayib borayotganligi bayon etilgan. Shuningdek, o'rtacha umr ko'rish yoshining o'sishi bilan keksalarning ijtimoiy ta'minoti va xavfsizligining ta'minlanishi asosiy omil ekanligi xususida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy ta'minot, pensiya tizimlari, inson kapitali, umr ko'rish davomiyligi, tibbiy xizmat, faol keksalik, ijtimoiy nafaqalar, uzoq muddatga mo'ljallangan xizmat ko'rsatish, aktuar adolat.

Abstract: In this article, questions related to the impact of social security system reforms on the increase in life expectancy, system stability, benefits, solidarity of generations, and the complexity of harmonizing tasks such as equality in pensions are considered. It is stated that the costs of medical services for the elderly, especially long-term treatments, are increasing, and the ability to cover these costs without the help of the state is decreasing. Also, with the increase in the average life expectancy, it is thought that the provision of social security and security of the elderly is the main factor.

Key words: social security, pension systems, human capital, life expectancy, health care, active aging, social benefits, long-term care, actuarial justice.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с влиянием реформ системы социального обеспечения на увеличение продолжительности жизни, стабильность системы, льгот, солидарность поколений, а также сложность гармонизации таких задач, как равенство пенсий. Констатируется, что затраты на медицинские услуги для пожилых людей, особенно на длительное лечение, растут, а возможности покрыть эти расходы без помощи государства уменьшаются. Также при увеличении средней продолжительности жизни основным фактором является обеспечение социальной поддержки и безопасности пожилых людей.

Ключевые слова: социальное обеспечение, пенсионные системы, человеческий капитал, продолжительность жизни, здравоохранение, активное старение, социальные льготы, долгосрочный уход, актуарная справедливость.

KIRISH

Bugungi kunda aholining yosh tarkibidagi o'zgarishlar, mehnatga layoqatli aholiga nisbatan keksalarning ulushi oshib borayotganligi turli darajada iqtisodiy-ijtimoiy rivojlangan dunyo mamlakatlarining katta qismini qamrab olmoqda. Hozirda "keksa" davlatlar guruhiga (65 yosh va undan keksa fuqarolar aholi ulushining 14 foizdan ortig'ini tashkil etayotgan) 54 ta davlat, qariyotgan (65 yoshdan keksa odamlar aholi ulushining 7–14 foizgacha tashkil etgan) davlatlar esa 42 ta bo'lib, 2950-yilga kelib, birinchi guruhdagi davlatlar soni 111 ta, ikkinchi guruhdagi davlatlar soni 36 ga (dunyo aholisining 87 foizi) yetishi kutilmoqda. Ushbu jaryonlarning ko'lami va tezligi esa keksalarning ta'minoti (pensiya, ijtimoiy nafaqalar, tibbiy xarajatlar va boshqa ijtimoiy ta'minot xarajatlari) bilan bog'liq bo'lgan bir qator muammolarni keltirib chiqarmoqda.

Demografik o'zgarishlar, jumladan o'rtacha umr ko'rish yoshining oshib borishi O'zbekistonda ham ijtimoiy ta'minot tizimida doimiy ravishda islohotlar olib borilishini taqozo etadi. Jumladan, 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida "54 maqsad – pensiya ta'minoti tizimini takomillashtirishga bag'ishlangan bo'lib, bunda fuqarolarning pensiya miqdorlari mamlakatning iqtisodiy ko'rsatkichlariga muvofiq izchil oshib borishini ta'minlash vazifasi belgilab quyilgan" (PF–60, 2022).

“Pensiya ta’minoti tizimi mehnatga layoqatsiz va kam ta’minlangan fuqarolarni turmush darajasini ta’minlash va qo’llab-quvvatlashga yo’naltirilgan iqtisodiy, huquqiy, ijtimoiy va tashkiliy xarakterga ega bo’lgan qator chora-tadbirlar kompleksini amalga oshirilishini nazarda tutadi” (Tursunov, 2022). Shunday ekan, demografik o’zgarishlar sharoitida, jumladan o’rtacha umr ko’rish yoshining o’zgarishi natijasida kelajakda pensiya tizimiga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash va bartaraf etish bo’yicha amalga oshirilgan tadqiqotlar haqida mazkur maqolada ko’rib chiqamiz.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Bugungi kunda pensiya ta’minoti tizimida islohotlarning nechog’lik zarur ekanligi borasida ko’plab xalqaro tashkilotlar, olimlar tadqiqotlar natijasida o’z fikr-mulohazalarini keltirishmoqda.

G. Tetlou (2015) o’zining pensiya ta’minoti bo’yicha tadqiqotida bugungi kunda pensiya tizimida islohotlar nechog’lik zarur ekanligini, bunda pensiyaga to’lanadigan o’tkazmalarni miqdorlarini oshirish, ko’proq nodavlat pensiya fondlari faoliyatiga e’tibor qaratish kerakligini ta’kidlagan.

A. Borsh-Supan (2018) Yevropa mamlakatlarida pensiya tizimini (xususi, birdamlik pensiya tizimi) isloh qilishning asosiy muammolarini qilinayotgan xarajat va aholining o’rtacha umr ko’rish yoshining o’sishi nuqtayi nazardan ko’rib chiqqan.

Iqtisodiyot bo’yicha Nobel mukofoti laureati R. Diamond (2011) pensiya tizimini yaratishdagi turli xil yondashuvlarning mehnat bozoriga, jamg’armalarga va iqtisodiy o’sishga ta’sirini tahlil qilgan. O’zining “Iqtisodiy nazariya, soliq va pensiya siyosati” nomli tadqiqotida majburiy pensiya sug’urtasini chuqur tahlil qilgan.

Sh. Rajabov (2021) o’zining doktorlik dissertatsiya ishida esa nodavlat pensiya jamg’armalarining nazariy va tashkiliy asoslari o’rganish orqali O’zbekistonda joriy etish masalalarini ko’rib chiqqan.

Ijtimoiy ta’minot – “Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi” (1948) va “Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to’g’risidagi xalqaro pakt” (1966) kabi xalqaro huquqiy hujjatlarda mustahkamlangan asosiy inson huquqi sifatida qaraladi hamda qonunda belgilangan eng kam pensiya yoshiga yetgan mehnat layoqatini qisman yoki to’liq yo’qotgan keksalarga pensiya ko’rinishida to’lov (daromad)larni muntazam olish huquqini tasdiqlaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqola o’rtacha umr ko’rish yoshining o’zgarishi natijasida pensiya tizimida islohotlar amalga oshirish masalasi yoritilgan bo’lib, bunda soha bo’yicha xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy ishlari o’rganildi. Ilmiy tadqiqot davomida analitik tahlil, qiyosiy tahlil usullaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

“So’nggi yillarda aholining ijtimoiy himoyasini kuchaytirish, davlat tomonidan fuqarolarga ijtimoiy xizmat ko’rsatish ko’lami va turlarini kengaytirish bo’yicha tizimli ishlar amalga oshirilmoqda.

Jumladan, ijtimoiy dasturlarni moliyalashtirish xarajatlari YalMga nisbatan 2 baravarga oshib, kam ta’minlangan nafaqa oluvchi oilalar qamrovi 5 barobarga ko’paydi hamda nogironligi bo’lgan shaxslar va nogironligi bo’lgan bolalarning parvarishi bilan band bo’lganlar uchun yangi nafaqa turlari joriy etildi” (PF–82, 2023).

Aholi yosh tarkibining keskin o’zgarishi, bunda keksa yoshdagilarning ulushi yildan yilga ortib borish tendensiyasi har bir davlatda turli daraja va sur’atlarda bo’lsa-da, mehnat bozori, tibbiy va ijtimoiy xizmatlar ko’rsatish, davlat moliyaviy resurslarining ijtimoiy-iqtisodiy sohalarga taqsimlanishida sezilarli asoratlarga kechmoqda. “Hozirda dunyoda o’rtacha umr ko’rish yoshi 1990-yildagi 65,4 yoshdan 2022-yilda 72,7 yoshga yetdi va so’nggi yillardagi tadqiqotlarga ko’ra 2050-yilga borib 76,7 yoshga yetadi” (macrotrnds, 2022). “Yevropa va shimoliy Amerikada esa bu ko’rsatkich 78 yoshdan oshdi, umumiy aholining o’rtacha yoshi mos ravishda 42 va 35 yoshni tashkil qilmoqda. So’nggi 10–15 yil ichida mehnat bozorida 55 yosh va undan yuqori bo’lgan aholi qatlami ulushi sezilarli tarzda oshdi. Amerika, Osiyo, Tinch Okeani va Yevropa hududlarida ularning ulushi umumiy ish kuchining 15–17 foizini tashkil etgan” (Pension at a glance, 2021).

“Mazkur demografik o’zgarishlar aksariyat rivojlangan davlatlarda jamiyatdagi yoshlar holatining yomonlashuvi, avlodlar birdamligining buzilishi, yaratilgan mahsulot va xizmatlarning jamiyatning nafaol qismiga ko’proq taqsimlanishi natijasida yuzaga kelgan “demografik inqiroz” o’rniga nisbatan muvofiqlashtirilgan yondashuvlar qo’llanilmoqda” (Whitehouse, 2006). Yangi yondashuv standartlari keksalarni bandligini haq to’lanadigan yoki haq to’lanmaydigan bo’lishiga, keksalarning yaxshi yashashlari uchun sharoitlarni yaratilish, ularning sifatli tibbiy xizmatdan o’z vaqtida foydalana olish imkoniyatini oshirish, shuningdek, keksalarning soliq va boshqa turdagi to’lovlarni amalga oshirishdagi ulushini oshirish (rivojlangan davlatlarda umumiy soliq to’lovchilarga nisbatan ularning ulushi 30–50 foizni tashkil etmoqda), qariyalar ehtiyojlarini davlat hisobidan emas, aksincha, ularni o’zlarining jamg’arilgan aktivlari yoki daromadlari hisobidan amalga oshirishlarini ta’minlashdan iboratdir.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda aholi tarkibida keksalarning ulushi umumiy aholiga nisbatan yuqori ekanligidan tashqari, ularning ehtiyojlari tarkibi va hajmi ham turlichadir. Jumladan, aholi jon boshiga nisbatini ko'radigan bo'lsak, "Shvetsiyada 65 yoshga yetgan fuqaroning ehtiyojlari uchun xarajati, tibbiy xizmatlar, shuningdek, uzoq muddatli tibbiy parvarishni qo'shib hisoblaganda 30–49 yoshdagi aholi o'rtacha oylik daromadining 50 foiziga tengdir. 80 yoshga yetgan shvedlarda esa bu ko'rsatkich 80 foizgacha yetadi, 90 yoshda esa 130 foizni tashkil etadi. Shuningdek, 85 yoshdan oshgan keksalarning ehtiyojlari uchun sarflanadigan mablag'larning aholi jon boshiga nisbatan eng yuqori ko'rsatkichi hozirda AQSh, Yaponiya va Finlyandiyada qayd etilgan. Rivojlanayotgan davlatlarda esa aholi yosh guruhlarining aholi jon boshiga nisbatan daromadlar ulushida sezilarli farq kuzatilmaydi. Xitoyda aholi jon boshiga iste'mol daromadining eng yuqori ulushi 30–49 yoshdagi ishchilar orasida bo'lib (60 foiz), 25 yoshgacha bo'lgan yoshlar orasida esa aholi jon boshiga iste'mol xarajatlari ham yuqoridir. Boshqa yosh guruhlari, jumladan, keksa yosh qatlamining ham ehtiyoj xarajatlari ushbu bazaviy ko'rsatkichning 30–35 foizini tashkil etadi. Urugvay va Janubiy Koreyada ham yuqoridagi ko'rsatkichlar qayd etilgan" (Cylus, Figuera, Normand, 2019).

65 yosh va undan yuqori yoshdagi fuqarolar xarajatlarining iqtisodiy ta'minot manbalari tizimi hatto ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari bir-biriga yaqin, ammo turli modellarga asoslangan ijtimoiy ta'minot va sug'urta tizimi mavjud mamlakatlarda ham turlichadir. "Avstriya misolida ko'rishimiz mumkinki, klassik taqsimotga asoslangan pensiya tizimida 85 foiz xarajatlarni davlat transfertlari, 10 foizini xususiy jamg'armalar va 5 foizini bandlikdan kelgan daromad tashkil etadi. Shvetsiyada esa ijtimoiy transfertlar ulushi 90 foizdan oshiq, Germaniyada esa transferlar 58 foizni tashkil etib, pensionerning o'ziga tegishli jamg'armalar 40 foizga teng. Buyuk Britaniyada ushbu ikki asosiy daromad manbayi mos ravishda 45 foiz va 50 foizni tashkil qilsa, g'arbiy Yevropa davlatlarida bandlik ulushi 2–3 foizga teng. Iqtisodiy rivojlangan davlatlarda (Xitoy, Janubiy Koreya, Lotin Amerikasi davlatlari) ijtimoiy davlat xarajatlarining 50 foizi davlat transfertlaridan qoplanadi" (Cylus, Figuera, Normand, 2019).

Davlat transfertlari uchun ajratiladigan mablag'lar tegishli soliq tushumlaridan amalga oshiriladi. Ko'pgina davlatlarda pensionerlar uchun daromad solig'i undiriladi va ular uchun maxsus imtiyozli qoidalar qo'llaniladi. "IHTT doirasidagi 10 ta davlatda pensionerlardan undiriladigan daromad solig'i miqdori ishlovchi fuqarolarniki bilan bir xil, g'arbiy Yevropadagi qator davlatlarda esa (Daniya, Shvetsiya, Islandiya) pensiya soliq to'lovi ishlovchilar to'laydigan daromad solig'idan yuqoridir. Shu bilan bir qatorda pensionerlardan soliq undirish butunlay bekor qilingan holatlar ham mavjud. Ko'p hollarda soliq imtiyozlari sug'urta badallariga ham joriy etiladi, odatda pensionerlar pensiya badallarini to'lamaydilar va ishsizlik sug'urtasida ishtirok etmaydilar, lekin tibbiy sug'urtada qatnashadilar. Qator davlatlarda esa pensionerlar ma'lum bir ijtimoiy maqsadlarga mo'ljallangan "birdamlik" tizimini moliyalashtirishda ishtirok etadilar. O'rtacha hisobda IHTT davlatlarida to'liq sug'urta staji bilan pensiyaga chiqqan pensionerlar daromadining 10 foizini to'g'ri soliqlar ko'rinishida to'laydilar. O'rtacha oylik ish haqi olib ishlovchi fuqarolar uchun soliq va to'lovlar oylik ish haqining 26 foizini tashkil etadi" (Pension at a glance, 2021).

Pensiya tizimining moliyaviy holati yoki barqarorligini baholashda qamrov koeffitsiyenti, bosim koeffitsiyenti, qoplash koeffitsiyenti kabi ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Mazkur ko'rsatkichlar bir tomondan pensiya to'lovlari aholining moddiy ehtiyojlarini qondirish darajasini ifodalasa, boshqa tomondan pensiya tizimining moliyaviy holati haqida axborot beradi.

Pensiya tizimi tahlilida, uning amaldagi holatiga baho berishda pensiya ta'minotida aholining ishtiroki darajasi muhim ko'rsatkichdir. Bilamizki, aholining birdamlashgan pensiya tizimi barqaror bo'lishida unda ishtirok etuvchilar soni va darajasiga e'tibor qaratiladi, pensiya tizimlari tomonidan amalga oshirilayotgan ijtimoiy himoyaning samaradorligini belgilash imkonini beradi. Ishlovchilarning ya'ni pensiya tizimiga qamrab olinganlarning ulushi kam va pensiyaga chiquvchilarning soni va tezligi borgan sari ortib borishi natijasida moliyaviy mablag'larni pensiya ta'minotining "avlodlar birdamligi" prinsiplari asosida taqsimlanishi adolatli va samaradorlik asosida amalga oshirilmayotgani kuzatilmoqda. "Halqaro mehnat tashkilotining tavsiyasiga ko'ra, fuqarolarning pensiya ta'minoti tizimi barqaror faoliyat yuritishi uchun pensiya ta'minoti tizimiga sug'urta badali to'lovchilar sonining pensiya oluvchilarga o'zaro nisbati 4:1 darajada bo'lishi ijobiy holat hisoblanadi" (MOT, 1952). Ammo, mazkur ko'rsatkich jahonning aksariyat rivojlangan mamlakatlarida ham iqtisodiy jihatdan kam rivojlangan mamlakatlardagi kabi tavsiya etilganidan birmuncha yomonroqdir. Bu ko'rsatkichning holatiga umumiy holda mehnatga layoqatli aholining pensiya ta'minotiga qamrab olinish darajasining pastligi, bu holat mamlakatdagi iqtisodiy vaziyat yomonlashgan, ishsizlik darajasi ortgan, natijada pensiya tizimida qatnashuvchilar soni kamaygan holatlarda yuzaga keladi va bunday holatning uzoq muddat surunkali davom etishi pensiya tizimida inqirozlarni keltirib chiqaradi.

Pensiya olish uchun talab etiladigan mehnat (sug'urta) stajini oshirish va jamg'armalarga tushumlarni ko'paytirish maqsadida keng qamrovli pensiya tizimiga ega davlatlar pensiya ta'minoti shartlari va me'yorlariga o'zgartirishlar kiritilmoqda, pensiya yoshi uzaytirilib, yangi pensiya mehanizmlari joriy etilmoqda: ballik, jamg'ariluvchi, shartli jamg'ariladigan, tanlangan iqtisodiy-demografik ko'rsatkichlarning o'zgarishiga qarab

parametrlarga avtomatik tuzatish kiritiluvchi va hokazo. “Yevropa Ittifoqidagi davlatlarda pensiya yoshi oʻrtacha erkaklar uchun 62,6 yosh, ayollar uchun esa 61,9 yilni tashkil etadi, pensiya yoshidan keyingi oʻrtacha umr davomiyligi esa mos ravishda 19,5 va 24 yilga teng. Fransiya va Ispaniya davlatlarida oʻrtacha umr davomiyligi yuqori boʻlib, bunda erkaklar uchun 23 yil, ayollar uchun esa 27 yildan ortiqdir” (Pension at a glance, 2021).

Demografik oʻzgarishlar dunyo pensiya tizimlari oldiga pensiya toʻlovlarini amalga oshirishda adolat va adekvatlik tamoyillariga amal qilish, pensiya tizimlaridagi barqarorlik va avlodlararo tenglikka amal qilishda murakkab vaziyatlarni qoʻymoqda.

Xalqaro valyuta fondi ekspertlari xulosasiga koʻra avlodlararo notenglikni qisqartirish va pensiya tizimlaridagi uzoq muddatli barqarorlikka erishish zaruriyati bugungi kunning aktual muammolaridandir, chunki iqtisodiy rivojlangan davlatlardagi pensionerlar uchun toʻlanayotgan pensiyalarning real miqdori ular toʻlab borgan sugʻurta badallaridan deyarli ikki barobar koʻpdir.

“Soʻnggi 10 yillikda pensiya tizimlaridagi islohotlar asosan, ushbu nomutanosiblikni 1,5 barobar kamaytirishga va toʻlanadigan sugʻurta badallari va pensiya qiymatini nisbatan tenglashtirishga qaratilgan edi, buning natijasida 2040-yillarga borib pensiyaga chiquvchilar pensiyasi ushbu meʼyorlashtirilgan miqdorda boʻlishi rejalashtirilgan edi. Afsuski, qator davlatlardagi ushbu islohotlarning kechiktirilishi yoki avvalgi meʼyoriy tartibga qaytilishi, qoidalarining oʻzgartirilishi natijasida belgilangan 1,5 barobar koʻrsatkich endilikda pensiyaga chiquvchilar uchun 1,7 barobarga koʻtarilishi kutilmoqda” (Fouejien, 2021).

Pensiya tizimini aniq baholashda bir qancha usullardan foydalaniladi. “Pensiya tizimini aniq holatini baholash uchun boshlangʻich pensiya risklarini aktual baholash zarur hisobalanadi. Bu esa pensiya tizimini tartibga solish va boshqarishga imkon beradi” (Tursunov, 2022).

Shuningdek, pensiya taʼminoti tizimida aktuar adolat degan tushuncha ham mavjud boʻlib, aktuar adolat bu – inson mehnat faoliyati jarayonida toʻlab borgan sugʻurta badallarining pensiyaga chiqqandan umrining soʻngiga qadar oladigan pensiya miqdoriga nisbatan teng qiymatda boʻlishidir. Avlodlararo tenglik turli avlodlarning pensiya va sugʻurta badallaridagi doimiy balans ushlab turilgandagina taʼminlanadi. Aktuar adolatli tizim hech qanday avlodlararo qayta taqsimlashni nazarda tutmaydi, shuning uchun ham u avlodlararo tenglik tizimidir.

Avlodlararo tenglik tizimida mehnat bozoriga chiqayotgan ishchi kuchi (mehnat resurslari)ning oliy maʼlumotli boʻlishi muhim hisoblanadi va bu koʻrsatkich bugungi kunda yuqoridir. Masalan, IHTT davlatlarida 25 dan 34 yoshgacha boʻlgan mehnatga layoqatli aholi orasida oliy maʼlumotli boʻlgan insonlarning ulushi 45% ni tashkil etadi, 55–64 yosh chegarasidagi xodimlar oʻrtasida esa ushbu koʻrsatkich 28% atrofidadir. Soʻnggi yillarda, aholi maʼlumoti darajasi ortib borishi bilan kechroq pensiyaga chiqish tendensiyasi kuzatilmoqda, chunki oliy maʼlumotli fuqaro faoliyatini oʻrta maʼlumotli insonga nisbatan keyinroq boshlaydi, ammo, keksalikda ham davom ettirishi qulay boʻlgan faoliyat sohasini tanlashga harakat qiladi.

Aholi umr koʻrishi davomiyligiga mos ravishda pensiya yoshining va pensiya taʼminotidagi koʻrsatkichlarni oʻzgartirilishi pensiya tizimining iqtisodiy barqarorligini taʼminlovchi hamda avlodlararo tenglikni shakllantiruvchi omildir. Ushbu mexanizm jamgʻarib boriladigan va shartli jamgʻarib boriladigan pensiya tizimi doirasiga kiritilgan, shu bilan birga, oʻz amaliyotida ham jamgʻarib boriladigan, ham taqsimlovchi (aralash) pensiya tizimini qoʻllovchi mamlakatlar oʻrtacha umr koʻrish yoshining oshganligi sababli pensiya yoshini 65 yosh etib belgilamoqdalar (alohida hollardagina pensiya yoshi 60 yoki 62 yoshdir). Ushbu mexanizmlar taqsimlanish nuqtayi nazaridan neytral koʻrinsa-da, amaliyotda esa regressivlik kasb etadi, chunki kam daromadga ega boʻlgan pensionerlarning oʻrtacha umr koʻrish yoshi hamda pensiya toʻlov davri nisbatan qisqa boʻladi. “Taraqqiy etgan davlatlarda kam daromad topuvchi kvintil guruhga mansub pensionerlarning oʻrtacha umr koʻrish yoshi daromadi yuqori boʻlgan pensionerlarga nisbatan 3 yil kam boʻlib, olayotgan pensiyalarining miqdori ham 13 foizga kamdir” (Pension at a glance, 2021). Agarda turli iqtisodiy – ijtimoiy guruhlar oʻrtasida oʻrtacha umr koʻrish yoshi oʻrtasidagi farq ortib borsa, u holda pensiya yoshining oʻrtacha umr koʻrish yoshi bilan bogʻliqligi natijasida tenglik taʼminlanishi shubha ostida qoladi.

Shuningdek, pensiya tizimida yana bir muhim koʻrsatkich mavjud boʻlib, bunda shaxs mehnat qilishi natijasida olgan ish haqining pensiya yoshiga yetganidan soʻng pensiya bilan qancha qismini qoplashini nazarda tutiladi. Qoplash koeffitsiyenti oʻrtacha ish haqiga ega boʻlgan xodimning pensiya tayinlangandan keyin 1 yil davomida oladigan pensiyasining avvalgi olgan ish haqining taxminiy miqdoriga nisbatini belgilashi mumkin. Yevropa davlatlarida qoplash koeffitsiyenti oʻrtacha 70 foiz atrofida boʻlib, Litvada 20 foiz oraligʻidadir. Bundan kelib chiqadiki, nisbatan kam ish haqi olib ishlagan xodim ham taqsimlash mexanizmi doirasida yuqori qoplash koeffitsiyenti bilan pensiyaga chiqishi mumkin, lekin bu hol umumiy tartibda emas.

“Xalqaro mehnat tashkiloti (XMT) tomonidan belgilangan va tavsiyaviy xarakterga ega boʻlgan ijtimoiy taʼminotning minimal meʼyorlarida yoshga doir pensiya uchun belgilangan qoplash koeffitsenti 40 foizdan kam boʻlmasligi keltirilgan. Ammo, Oʻzbekistonda qoplash koeffitsenti 40 foizga yetib bormayapti. Bu esa tizimda islohotlarni amalga oshirish, jumladan pensiya miqdorini indeksatsiyalash zaruriyati borligini koʻrsatadi” (Tursunov, 2022).

Qoplash koeffitsiyenti sug'urta stajiga bog'liq bo'lib, agarda sug'urta staji qisqarsa qoplash koeffitsiyenti ham mos ravishda pasayadi, masalan, 20 yillik ish stajiga ega bo'lgan pensionerning o'rtacha pensiya miqdori o'rtacha ish haqining 20–40 foizini tashkil etadi.

Pensiya tizimini moliyalashtirishda majburiy pensiya sug'urta badallari muhim hisoblanib, bir tomondan pensiya uchun mehnat (sug'urta) stajini hisobga olishni nazarda tutsa, ikkinchi tomondan pensiya ta'minotini moliyalashtirishning asosiy manbasi sifatida qarash mumkin. Pensiya uchun sug'urta badallari ba'zi davlatlarda ijtimoiy badallar tarkibiga kiritilgan (Ispaniya, Buyuk Britaniya), ba'zilarida esa soliq to'lovlariga tenglashtirilgan (Avstraliya, Kanada). Pensiya badallarining eng yuqori darajasi Italiyada bo'lib, xodimni ish haqisining 33 foizini tashkil etadi, pensiya badallarining eng kam miqdori esa Litvada qayd etilgan bo'lib, u yerda ishchilar ish haqidan pensiya uchun 8,7 foiz badal to'laydilar.

Bugungi kunda "Yevropa davlatlari YalMning 13–15 foizini (dunyo davlatlari orasida eng yuqori) davlat pensiyalarini moliyalashtirishga sarflaydilar, YalMning davlat pensiyalari uchun eng kam qismini ya'ni, 3 foizdan kamrog'ini Lotin Amerikasi davlatlari (Chili, Meksika) va Islandiya sarflaydi, negaki bu davlatlar pensiya tizimining asosiy qismini xususiy, professional (korporativ yoki individual) pensiya tizimlari tashkil etadi. Nodavlat pensiya sug'urta tizimi eng yuqori rivojlangan davlatlar Niderlandiya, Kanada, Buyuk Britaniya kabi davlatlar hisoblanib, YalMning 5 foizidan oshadi" (Pension at a glance, 2021).

1-jadval: Majburiy davlat sug'urta tizimiga pensiya sug'urta badallari (ish haqidan % miqdorida, 2020-yil) (Pension at a glance, 2021)

Mamlakat	Xodim	Ish Beruvchi	Jami
Avstriya	10,25	12,55	22,8
Belgiya	7,5	8,9	16,4
Germaniya	9,3	9,3	18,6
Italiya	9,19	23,81	33
Kanada	5,25	5,25	10,5
Litva	8,7	-	8,7
Polsha	9,8	9,8	19,6
SShA	5,3	5,3	10,6
Finlyandiya	7,15	15,2	22,4
Fransiya	11,3	16,5	27,8
Yaponiya	9,15	9,15	18,3

"Xalqaro valyuta fondi (XVF) ekspertlarining hisob-kitoblariga ko'ra, pensiya islohotlari natijasida 2050-yilga borib ba'zi bir mamlakatlar (Finlyandiya, Fransiya) pensiyalarni moliyalashtirish uchun davlat xarajatlari YalMning 0,4–1,5 foizgacha qisqartiradi, boshqa davlatlar (Chexiya, Ispaniya, Germaniya) esa YalMning 0,7–3,3 foizgacha oshiradi" (Fouejien, 2021).

Jahonda pensiya islohotlari turlicha maqsadlarda amalga oshiriladi. "Rivojlangan davlatlarning pensiya islohotlaridan asosiy maqsad, moliyaviy barqarorlik va pensiyaning miqdori bilan o'rtacha ish haqi o'rtasidagi balans tengligiga erishish bo'lsa, rivojlanayotgan ko'pgina davlatlar uchun asosiy maqsad – ishlayotgan aholining pensiya sug'urtasi orqali qamrovni oshirish va pensiya dasturlarini moliyalashtirish manbalarini kengaytirishdir. Agar qamrov koeffitsiyenti Shimoliy Amerika va Yevropa davlatlarida iqtisodiy faol aholining 95 va 88 foizi qamrab olingan bo'lsa, Lotin Amerikasi davlatlarida norasmiy bandlik (yashirin iqtisodiyot) darajasining yuqori ekanligi hamda mehnatga layoqatli aholining katta qismi hamon moddiy ehtiyojmandligi sababli ushbu ko'rsatkich XMT ma'lumotlariga ko'ra, 47 foizni tashkil etadi, Janubiy Osiyo mamlakatlarida esa 26 foizdir" (ILO, 2021).

Pensiya islohotlarini amalga oshirishda demografik o'zgarishlarni hisobga olib, pensiya yoshini va pensiya sug'urtasiga shaxslarning qiziqishini oshirish uchun jamg'arish xususiyatiga ega bo'lgan pensiya dasturlarini ishlab chiqish bugungi o'zgarishlar sharoitida muhim maqsadlardan hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Bugungi demografik o'zgarishlar sharoitida jahonda amalga oshirilayotgan pensiya islohotlarining asosiy maqsadi eng avvalo ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi qatlamini kambag'allikdan himoya qilish, keksalikda, pensiya yoshiga yetganda munosib turmush faoliyatini ta'minlash uchun kafolatlangan va yetarli miqdorda pensiya to'lash, o'rtacha umr ko'rish yoshining oshishini hisobga olib pensiya uchun talab etiladigan mehnat (sug'urta) staji va pensiya yoshini oshirish, shuningdek, boshqa masalalar ham yotadi. Kelajakda demografik o'zgar-

ishlarning pensiya tizimiga ta'sirini oldini olishda quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

- nodavlat pensiya fondlarini joriy qilish, shuningdek, tibbiy sug'urtani rivojlantirish orqali aholining keksa qatlami ehtiyojlarini davlat hisobidan emas, aksincha, ularni o'zlarining jamg'arilgan aktivlari yoki daromadlari hisobidan amalga oshirishlarini ta'minlash;
- "avlodlar birdamligi" tamoyili asosida faoliyat ko'rsatadigan pensiya tizimidan majburiy va ixtiyoriy sug'urta badaliga asoslangan, har bir shaxs o'zi uchun pensiya jamg'arib borish tizimi asosida pensiya tizimiga o'tish;
- majburiy sug'urta badallarini joriy etish orqali, shuningdek, pensiya tayinlash uchun talab etiladigan mehnat stajini oshirish natijasida mehnat faoliyati jarayonida to'lab borgan sug'urta badallarining pensiyaga chiqqandan umrining so'ngiga qadar oladigan pensiya miqdoriga tenglashtirish ya'ni aktuar adolatni ta'minlash kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" PF–60-son Farmoni.
2. Tursunov J. P. Raqamli iqtisodiyot davrida pensiya ta'minoti tizimidagi islohotlar. "Raqamli iqtisodiyot sharoitida biznes va tadbirkorlikni rivojlantirishning dolzarb muammolari" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. 2022-yil 23-dekabr. 167–169 betlar.
3. Tetlow G. Essays on the economics of retirement and pensions. A dissertation submitted in partial fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy of University College London. – England: Department of Economics University College London. 2015. – 224 p.
4. Börsch-Supan, A. and C. Coile (2018). "Social Security Programs and Retirement Around the World: Reforms and Retirement Incentives – Introduction and Summary", NBER Working Paper 25280, Cambridge, MA.
5. Diamond P. Economic Theory and Tax and Pension Policies // Economic Record. 2011. Vol. 87, Issue 1. P. 2–22.
6. Rajabov Sh. U. "Pensiya tizimidagi tarkibiy o'zgarishlarning asosiy yo'nalishlari" mavzusida Iqtisodiyot fanlari doktori (Doctor of Science) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent. 2021 yil. 71 bet.
7. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining Rezolyutsiya 217 A (III) bilan 1948 yil 10 dekabrda qabul qilingan.
8. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966.
9. <http://www.macrotrnds.net>
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 1-iyundagi PF–82-son "Aholiga sifatli ijtimoiy xizmat va yordam ko'rsatish hamda uning samarali nazorat tizimini yo'lga qo'yish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni.
11. Pension at a glance 2021. OECD and G20 indicators (2021): OECD – Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/ca401ebd-en>
12. Whitehouse R., Whiteford P. (2006). Pension challenges and pension reforms in OECD countries // Oxford Review of economic policy. Vol. 22. No. 1. Pp. 78–94 www.researchgate.net/publication/5216321_Pension_Challenges_and_Pension_Reforms_in_OECD_Countries
13. Cylus J., Figuera J., Normand Ch. (2019). Will population ageing spell the end of the welfare state? A review of evidence and policy option. – Copenhagen: WHO Regional office for Europe.
14. Конвенция N-102 Международной организации труда "О минимальных нормах социального обеспечения". Статья 67. (Заключено в г. Женева 28. 06. 1952). Приложение к разделу XI периодические выплаты типовому бенефициарию. – С. 21.
15. Fouejien A., Kangur A., Martinez S. -R., Soto M. (2021). Pension reforms in Europa. How far have we come and gone? // IMF 2021/016.
16. Tursunov J. Pensiya risklarini aktuar baholashning nazariy va amaliy ahamiyati. International Journal of Finance and Digitalization. Vol. 1 Issue 02, 2022. www.ijfd.uz. 10 bet.
17. Tursunov J. P. Pensiya to'lovlarini indeksatsiyalashning xorij tajribasi. Moliya va bank ishi jurnali. 3 (2022), 14–18.
18. Social protection at the crossroads –in pursuit of a better future (2021): World Social Protection report. 2020–2022 / ILO. – Geneva: ILO.

Yashil

IQTISODIYOT va TARAQQIYOT

Ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, ommabop jurnal

Ingliz tili muharriri: Feruz Hakimov

Musahhih: Xondamir Ismoilov

Sahifalovchi va dizayner: Iskandar Islomov

2023. № 9

© Materiallar ko'chirib bosilganda "Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot" jurnali manba sifatida ko'rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar ma'sul. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelamasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

Mazkur jurnalda maqolalar chop etish uchun quyidagi havolalarga maqola, reklama, hikoya va boshqa ijodiy materiallar yuborishingiz mumkin.

Materiallar va reklamalar pullik asosda chop etiladi.

El.Pochta: sq143235@gmail.com

Bot: [@iqtisodiyot_77](https://t.me/@iqtisodiyot_77)

Tel.: 93 718 40 07

Jurnalga istalgan payt quyidagi rekvizitlar orqali obuna bo'lishingiz mumkin. Obuna bo'lgach, [@iqtisodiyot_77](https://t.me/@iqtisodiyot_77) telegram sahifamizga to'lov haqidagi ma'lumotni skrinshot yoki foto shaklida jo'natishingizni so'raymiz. Shu asosda har oygi jurnal yangi sonini manzilingizga jo'natamiz.

"Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot" jurnali 03.11.2022-yildan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Adminstratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan №566955 reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan.

Litsenziya raqami: №046523. PNFL: 30407832680027

Manzilimiz: Toshkent shahar, Mirzo Ulug'bek tumani
Kumushkon ko'chasi, 26-uy.